

Arnoud-Jan Bijsterveld en Henk van Mierlo (red.)

ONDERNEMEN IN OORLOGSTIJD

Noord-Brabantse industrie tijdens de Tweede Wereldoorlog



AUP



Na de oorlog gonsde het in Noord-Brabant van aantijgingen tegen ondernemers. Zij zouden hebben geprofiteerd van leveringen aan de bezetter. Ook zouden zij vriendschappelijk met nazi's hebben verkeerd en hun werknemers te weinig beschermd hebben tegen de *Arbeitseinsatz*. De naoorlogse vervolging van 'economische collaboratie' verzandde al snel. Mede daarom is economische samenwerking met de bezettende macht in Noord-Brabant nog nauwelijks onderzocht.

In deze bundel wordt voor het eerst nagegaan voor welke dilemma's Brabantse ondernemers in enkele industriële sectoren en specifieke bedrijven zich gesteld zagen. Kon een bedrijf wel blijven opereren zonder samen te werken? Waren ondernemers daardoor ook pro-Duits? Hoe gingen zij om met de verantwoordelijkheid voor hun werknemers? Na de bevrijding was een oordeel gemakkelijk geveld, maar tijdens de oorlog lag het een stuk genuanceerder. De snel veranderende oorlogsomstandigheden maakten nogal uit of economische samenwerking verwijtbaar was of niet. Zelfs voor onder beheer gestelde en Joodse bedrijven blijkt het beeld niet zwart-wit te zijn.

Arnoud-Jan Bijsterveld is historicus en hoogleraar aan Tilburg University. **Henk van Mierlo** was werkzaam als accountant en promoveerde op een studie naar de industriële ontwikkeling van Valkenswaard tussen 1850 en 1920.

9 789048 569335

Inkijkexemplaar

Inkijkexemplaar

Ondernemen in oorlogstijd

Noord-Brabantse industrie tijdens de Tweede Wereldoorlog

Onder redactie van
Arnoud-Jan Bijsterveld en
Henk van Mierlo

Amsterdam University Press
Zuidelijk Historisch Contact

Inkijkexemplaar

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van De Mastboom-Brosens Stichting

Dit boek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact.
info@stichtingzhc.nl
www.stichtingzhc.nl

Redactie
Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, voorzitter
Jan Brouwers MA, secretaris
Drs. Jeroen Ketelaars
Sanne Stevens MA
Drs. Lauran Toorians

ZUIDELIJK HISTORISCH CONTACT zet zich in om het rijke verleden van Brabant verder te ontdekken. Onze stichting zet het werk voort van prof. dr. Harry van den Eerenbeemt (1930-2008), die in 1964 de reeks Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland begon. We bevorderen wetenschappelijk historisch onderzoek door interesse te kweken en uitwisseling te stimuleren. We helpen onderzoekers bij hun onderzoek en de publicatie van onderzoeksresultaten. We zoeken steeds naar mogelijkheden om publicaties te financieren. Zo zorgen we ervoor dat nieuwe, betrouwbare kennis van de Brabantse geschiedenis een breed, historisch geïnteresseerd publiek bereikt.

Afbeelding omslag: Voorzijde boven: Het uitgaan van de textielfabriek van firma P.F. van Vlissingen en Co (Vlisco) aan de Binnen Parallelweg in Helmond, 1942. (NL-EhvRHCe, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, fotonr. 101002)
Onder: Verwerking van asperges bij Hero in Breda in 1933. Glasnegatieffoto van Jan de Jong. (NL-BdSA, Stadsarchief Breda, Beeldcollectie GN20180289)
Achterzijde: Medewerkers van sigarenfabriek J.W. Hoefnagels en Zonen in 1943 voor het van De Rederijker gehuurde fabrieksgebouw in Valkenswaard. (Col. Heemkundekring Weerderheem, fotonr. 11621)

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

isbn 978 90 4856 933 5
e-isbn 978 90 4856 934 2
doi 10.5117/9789048569335
nur 689 | 696

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2025

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inkijkexemplaar

Inhoudsopgave

Inleiding 7
Arnoud-Jan Bijsterveld en Henk van Mierlo

Laveren tussen Scylla en Charybdis 15
Ondernemen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de bestraffing van economische collaboratie daarna
Henk van Mierlo

Drie sectoren

Waarom de Tilburgse wollenstoffenindustrie uniformen en dekens produceerde voor het naziregime 61
Frank de Jong

"Beter hier een sigaar voor Duitsland maken dan daar in een wapenfabriek werken..." 75
Ondernemerschap, accommodatie en collaboratie in de sigarenindustrie
Henk van Mierlo

Samenwerking tegen wil en dank? 131
Ondernemersgedrag in Noord-Brabantse leder- en schoenfabrieken (1940-1944)
Frans Voermans

Vier bedrijfsstudies

Gedane zaken nemen geen keer 171
Economische overlevingsstrategieën in vijf Noord-Brabantse sigarenfabrieken in oorlogstijd
Henk van Mierlo

'Gedwongen arisering' en de strijd om rechtsherstel 197
De casus van de Zuid-Nederlandsche Handelmaatschappij v/h A. van Dam in Aarle-Rixtel
Ton Kox

Inkijkexemplaar

De Bredase IJzergieterij De Etna onder Duits beheer (1941-1944) 229
Paul M.M. Klep

Geld stinkt niet 283
Hero Breda tijdens de Tweede Wereldoorlog
Peter van de Steenoven

Over de auteurs 311

Inkijkexemplaar

Inleiding

Arnoud-Jan Bijsterveld en Henk van Mierlo

Toen Noord-Brabant in 2019-2020 onder het motto *Brabant Remembers* stilstond bij vijfenzeventig jaar bevrijding, verscheen de bundel *Brabant, brug naar de vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen*. Hierin staat een essay van Hein Klemann over 'Brabant, oorlog en economie'.[1] Het thema van al dan niet gedwongen economische samenwerking met de bezetter kwam in slechts één van de ruim tachtig verhalen aan bod: in het artikel van Piet Snijders over de vermeende collaboratie van de Deurnese fabrikant Hub van Doorne.[2] De gemeente Deurne protesteerde tegen de publicatie hiervan, omdat zij de oorlogsgeschiedenis van het dorp hiermee niet goed gerepresenteerd achtte. Zo gevoelig lag en ligt de complexe geschiedenis van de rol van het Noord-Brabantse bedrijfsleven in de Tweede Wereldoorlog kennelijk nog altijd.

Afgezien van de eerste aanzet tot synthese van Klemann is hierover niet veel geschreven. Een belangrijke uitzondering is het onderzoek naar de N.V. Philips, in het bijzonder de samenwerking van Philips met de bezetter in Kamp Vught in het zogeheten *Philips-Kommando*.[3] Op landelijk niveau verschijnen steeds meer kritische analyses, waarvan de recente studie naar de directeuren van jenever- en likeurenfabrikant Lucas Bols N.V. in Amsterdam een opmerkelijk voorbeeld is.[4] De rol van de Nederlandse bouwwereld tijdens de oorlog en wederopbouwperiode wordt onder het vergrootglas gelegd in het proefschrift van Geert-Jan Mellink.[5]

De geconstateerde lacune leidde tot een gezamenlijk project om te komen tot een antwoord op de vraag hoe het nu eigenlijk zit met de 'economische collaboratie' waarvan zoveel bedrijven in de verschillende Noord-Brabantse industriesteden beticht worden. In Breda, Tilburg, 's-Hertogenbosch en Eindhoven en in andere plaatsen doen de verhalen de ronde over bedrijven en fabrikanten die onbekommerd geprofiteerd zouden hebben van Duitse orders en tijdens feesten en jachtpartijen zouden hebben aangepapt met Duitse collega-fabrikanten en militairen van de *Wehrmacht* en de SS.

De artikelen in deze bundel beschrijven en analyseren hoe en vooral waarom ondernemingen in enkele voor Noord-Brabant belangrijke bedrijfssectoren tijdens de Tweede Wereldoorlog in samenwerking met de bezetter hebben geopereerd.

1 Klemann, 'Brabant, oorlog en economie'.
2 Snijders, 'Coolen vs. Van Doorne: een pikante dorpsrel'.
3 Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V. Deel 4*; Klein en Van de Kamp, *Het Philips-Kommando*.
4 Hendriksma, *Het geheim van Bols*.
5 Mellink, *Bouwen zonder scrupules*.

Inkijkexemplaar

Ook gaan ze na op welke wijze ondernemers hierover na de oorlog verantwoording aflegden en hiervoor al dan niet werden bestraft. De centrale vraag is niet alleen of en in welke mate met de bezetter werd samengewerkt. Ook stelden de auteurs zich ten doel meer inzicht te krijgen in de financiële en bedrijfseconomische consequenties van deze samenwerking en de mogelijke drijfveren van de betrokken ondernemers om zich wel of niet in te laten met de bezetter. Het gaat er niet om een oordeel te vellen over de betrokkenen, maar om hun handelen in deze belangrijke periode te begrijpen en te verklaren. Dat is immers de essentie van geschiedbeoefening.[6] Het oude goed-foutschema heeft afgedaan, want de werkelijkheid was er immers een met meer tinten dan alleen zwart en wit, zo leren ook de artikelen in deze bundel.

Een team van onderzoekers ging aan de slag en nam ofwel één of meer bedrijven onder de loep, een hele bedrijfstak, een specifieke fabrikant of een ondernemersfamilie. Hiervoor werd uitvoerig onderzoek gedaan in de archieven van toenmalige ondernemersorganisaties en de Rijksbureaus, de bewaard gebleven stukken van de door de bezettingsautoriteiten opgerichte economische instanties, van het naoorlogse Nederlands Beheerinstituut (NBI) en het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), waarin de weerslag te vinden is van de naoorlogse vervolging en zuivering van talloze ondernemers. Al dit onderzoek vond plaats vóór de gedeeltelijke openbaarmaking van het CABR per 1 januari 2025. Afhankelijk van vraagstelling en beschikbare bronnen werd al snel duidelijk dat samenwerking met de bezetter vele gezichten en achtergronden had. Soms gebeurde dat vrijwillig omdat men sympathiseerde met de bezetter of als er grote orders met goede winsten in het verschiet lagen; vaak was het afgedwongen aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden om de continuïteit van het bedrijf veilig te stellen en werknemers uit de *Arbeitseinsatz* te houden; soms onder pure dwang wanneer in Joodse en niet-Joodse bedrijven een Duitse *Verwalter* werd aangesteld. De onderzochte sectoren bestrijken een belangrijk deel van de toenmalige Noord-Brabantse industrie. Meer onderzoek naar andere bedrijven en regio's blijft echter nodig.

Opbouw

De verkennende, stevig door bronnen geschraagde studies in deze bundel zijn verricht vanuit verschillende invalshoeken. Het eerste artikel van Henk van Mierlo is bedoeld als uitgebreide inleiding op het thema en gaat allereerst in op de begrippen 'collaboratie' en 'goed' en 'fout'. Vervolgens staat deze bijdrage stil bij de essentie van ondernemen en wordt de bezetting in sociologisch perspectief geplaatst. Na een schets van de economische ontwikkeling tijdens de oorlog worden enkele in dit

6 *NRC*, 12 oktober 2024, Interview met Martin Bossenbroek.

Inkijkexemplaar

verband relevante Nederlandse, Duitse en bedrijfsorganisaties in beeld gebracht. Het laatste deel behandelt de naoorlogse rechtspleging inzake economische collaboratie.

Hierna belichten drie studies drie belangrijke industriële sectoren in Noord-Brabant. Frank de Jong analyseert de samenwerking met de bezetter door de Tilburgse wollenstoffenfabrikanten, Henk van Mierlo vormen van collaboratie, accommodatie en ondernemerschap in de sigarenindustrie in Noord-Brabant (en daarbuiten) en Frans Voermans ondernemersgedrag in de leder- en schoenenindustrie. De laatste vier artikelen benaderen het thema vanuit het perspectief van concrete bedrijven. Henk van Mierlo inventariseert en vergelijkt de overlevingsstrategieën van vijf Noord-Brabantse sigarenfabrieken en Ton Kox beschrijft hoe een Joodse kartonfabrikant in Aarle-Rixtel zich gedwongen voelde tot 'arisering' en daardoor tijdens en na de oorlog in de problemen kwam. Twee uiteenlopende casussen ten slotte zijn die van de Bredase ijzergieterij De Etna, onderzocht door Paul Klep, en N.V. Hero Conserven Breda, beschreven door Peter van de Steenoven. Het eerste bedrijf werd al in 1941 onder Duits beheer geplaatst vanwege tegenwerking door de directie, in het tweede werkte de bedrijfsleiding zonder al te veel scrupules mee aan de inzet ervan ten dienste van de Duitse oorlogseconomie.

Bevindingen

Gelijktijdig onderzoek van verschillende industriële sectoren bood de mogelijkheid tot onderlinge vergelijking en tot de duiding van overeenkomsten en verschillen. Een niet heel onverwachte overeenkomst is dat in elk van de hier belichte sectoren in aanzienlijke mate werd samengewerkt met de bezettende macht, vrijwillig dan wel als gevolg van directe of indirecte pressie. Hierbij speelden de sectorale landelijke Rijksbureaus een belangrijke rol, die de belangen van de ondernemers overigens niet uit het oog verloren. Nadat al aan het begin van de bezetting grote hoeveelheden van de in Nederland opgebouwde strategische voorraden naar Duitsland waren afgevoerd, verdeelden de Rijksbureaus op last van het Ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart de leveringsopdrachten van de *Rüstungsinspektion*. Nederlandse bedrijven moesten op grote schaal gaan produceren en leveren aan de Duitse markt. Hieraan bestond in Duitsland grote behoefte als gevolg van het gevoerde nationaalsocialistische economische beleid dat gericht was op autarkie en de voorbereiding op een oorlogseconomie. Dit gebeurde onder de slogan *Kanonen statt Butter* ('kanonnen in plaats van boter') en leidde al in 1936 tot tekorten aan voedsel en consumptiegoederen en tot de rantsoenering hiervan.[7]

7 Overy, 'Guns or Butter?'; 'Fettlücke' op de.wikipedia.org/wiki/Fettlücke (geraadpleegd 25 november 2024).

Inkijkexemplaar

Doordat na 1942 de oorlogssituatie voor Duitsland ernstig verslechterde, nam de druk op het Nederlandse bedrijfsleven toe om de efficiency te verhogen en over te gaan tot bedrijfsconcentratie om zodoende arbeidskrachten vrij te spelen ten behoeve van de *Arbeitseinsatz*. De rol van de Duitse vertegenwoordigers bij de Rijksbureaus, de *Referenten* of *Bevollmächtigten*, kreeg een dwingender karakter. Her en der trachtten *Verwalter* nationaalsocialistische ambities op het gebied van bedrijfsorganisatie door te voeren, met als uitgangspunten het *Führerprinzip* ofwel het leidersprincipe, strijd en concurrentie. Maar de effecten hiervan verschilden per bedrijfstak. Dat blijkt alles te maken te hebben met de vraag of fabrikanten zelf directe lijntjes wisten te onderhouden of zich onderling wisten te organiseren. Ook de verschillen in bijvoorbeeld grondstoffenpositie en de mate van *Kriegswichtigkeit* van de gefabriceerde producten maakten veel uit. Bedrijven die voor de oorlogvoering essentiële producten leverden zoals leer (bijvoorbeeld voor schoeisel en riemen), textiel (voor uniformen) en (houdbare) voeding werden anders behandeld dan fabrieken van luxeproducten als sigaren. In de praktijk leidde het geambieerde principe van eenhoofdige bedrijfsvoering vaak tot dubbelspel, corruptie en zelfverrijking.

Veelal voltrok zich de samenwerking met de bezetter à contrecoeur, want de combinatie van politiek-ideologische en economische collaboratie blijkt bij de onderzochte bedrijven en ondernemers slechts beperkt voor te komen, zeker in de top van het bedrijfsleven. Desondanks was er noch van de zijde van de werkgevers, noch van de werknemers sprake van werkelijk verzet tegen economische en bedrijfsmatige samenwerking. Alleen toen eind april 1943 werd bekendgemaakt dat Nederlandse oud-militairen die in 1940 gevochten hadden, zich moesten melden om in Duitsland te gaan werken, gingen de arbeiders in staking, ook in de Noord-Brabantse fabrieken en bedrijven. Duidelijk wordt eveneens dat een NSB-lidmaatschap van de eigenaar of fabrikant op bedrijfseconomisch gebied niet of nauwelijks voordelen opleverde.

De eerste oorlogsjaren waren, mede door de Duitse orders, voor nagenoeg elke industriesector bedrijfseconomisch uitstekende jaren. Afhankelijk van de industriesector namen de verschillen in rentabiliteit in de loop van de bezetting toe. Er vond bedrijfsconcentratie plaats, waardoor kleine fabrieken op grote schaal werden gesloten, en de druk om efficiënter te produceren werd opgevoerd door onder meer verschraling van het assortiment. In sommige sectoren werd zelfs geïnvesteerd in nieuwe machines en productietechnieken. In sectoren waarin het minder goed ging, zochten ondernemers naar alternatieven, die over het algemeen slecht rendeerden. Zo lieten Duitse bedrijven via zogenoemde *Verlagerung*, oftewel loonorders, na levering van grondstoffen tegen vergoeding van de loonkosten producten maken voor de Duitse markt. Bedrijven gingen ook over tot de vervaardiging van bedrijfsvreemde producten of zelfs illegale productie, alles met als doel het bedrijf in stand te houden en hiermee zowel de arbeiders als de machines in Nederland te houden.

Inkijkexemplaar

Opmerkelijk zijn de uitkomsten van de aanstelling door de bezetter van een *Verwalter* of beheerder in zowel Joodse als niet-Joodse ondernemingen. De voorrangspositie die deze bedrijven hiermee verwierven, leidde economisch tot positieve gevolgen voor zowel de rentabiliteit van het bedrijf, dat in stand bleef en soms zelfs kon groeien, als de positie van de werknemers doordat de *Verwalter* vaak de sociale omstandigheden en arbeidsvoorwaarden verbeterde en het risico op uitzending veel lager was. De andere kant van de medaille is dat voor Joodse bedrijven de 'arisering' (het in niet-Joodse handen brengen van het bedrijf) en de inschakeling van een *Verwalter* leidden tot onteigening van de onderneming, bij kleinere bedrijven gevolgd door liquidatie. Voor zover zij niet waren ondergedoken of gevlucht, werden de Joodse eigenaren meestal vermoord.

Deze studie licht ook een tipje van de sluier op als het gaat om zwarte handel en vrijwillige leveringen aan Duitsers en Duitse instanties en de soms grove winsten die fabrikanten hiermee maakten in een doorgaans schimmig circuit, waarin opportunistische tussenhandelaren een grote rol speelden.

Dit roept de vraag op waarom ondernemers ook zonder enige ideologische binding met het nationaalsocialisme en soms zelfs een uitgesproken anti-Duitse houding toch economisch gingen samenwerken met de bezetter. We mogen allereerst niet uit het oog verliezen dat verreweg de meeste bedrijven tijdens de grote economische crisis van de jaren dertig jarenlang slecht hadden gedraaid en meteen na de bezetting in 1940 iedere gelegenheid aangrepen om eindelijk weer winst te maken. Bovendien waren de meeste fabrieken in de onderzochte sectoren grote en kleine familiebedrijven met een doorgaans conservatieve, patriarchale bedrijfsvoering en een behoorlijke onderlinge concurrentie. Elke onderneming moest, zonder dat er zekerheid bestond over de houding van de concurrentie, zelf de knoop doorhakken of men wel of niet Duitse orders zou accepteren.[8] In deze structuur van familiebedrijven was de continuïteit van het bedrijf en hiermee de bron van inkomsten voor de eigenaar, zijn familieleden, vaak medeaandeelhouders, en werknemers de voornaamste zorg. Hierbij kwam later ook nog het voorkomen van de uitzending van personeelsleden naar Duitsland. Nadat de *Arbeitseinsatz* aanvankelijk een vrijwillig karakter had, begon de bezetter in 1942 'overtollig' gemaakte werknemers naar Duitsland te sturen en vanaf april 1942 door gerichte 'uitkamacties' met vastgestelde quota per sector arbeidskrachten te vorderen.[9]

Dit laat onverlet dat ook eigenbelang in het spel is geweest, evenals berekenend gebruik of misbruik van de ontstane situatie: een toenemende schaarste aan producten in combinatie met een groeiende vraag naar producten voor de Duitse oorlogvoering

8 Klemann, *Nederland 1938-1948*, 73.

9 Krimp, *Tewerkgesteld*, 37-41.

Inkijkexemplaar

en consumentenmarkt. De fabrikanten in de onderzochte sectoren hebben zeker onderschat welke betekenis de voor de bezetter geproduceerde goederen konden hebben in de oorlogvoering: de meesten produceerden immers geen wapentuig, maar het waren wel degelijk leveringen aan de *Wehrmacht*. Bovendien konden Duitse fabrieken op deze manier productieruimte vrijspelen voor de wapenindustrie. Ten slotte is *agency* een cruciale factor: door met de bezetter samen te werken, behielden fabrikanten en ondernemers invloed op hun bedrijfsprocessen en speelruimte, hoe beperkt soms ook. Hierdoor wisten zij de totale stillegging van hun fabrieken en de sector als geheel te voorkomen. Ook door ontduiking en het zoeken naar alternatieven, inclusief zwarte handel, wisten sommige fabrikanten hun bedrijf draaiend te houden.

Over de juridische nasleep van de economische samenwerking met de bezetter heeft Joggli Meihuizen uitgebreid gepubliceerd.[10] Deze bundel werpt niet direct een nieuw licht op de naoorlogse rechtspleging – opsporing, internering, beschuldiging, berechting, zuivering dan wel bestraffing – van ondernemers, maar laat wel zien dat hun wijdverbreide samenwerking met de bezetter uiteindelijk om diverse redenen niet of nauwelijks is bestraft. Wel werden waarschijnlijk nog resterende oorlogswinsten langs fiscale weg enigszins afgeroomd.

Wat de artikelen in deze bundel duidelijk maken, is dat – anders dan bij politieke collaboratie – de dilemma's en keuzes waarvoor ondernemers stonden, vele malen complexer waren, omdat uiteenlopende factoren en omstandigheden een rol speelden en moesten worden afgewogen, steeds in het licht van een volstrekt ongewisse toekomst en uitwerking. Het verkregen inzicht in dit geheel is wellicht wel de belangrijkste bijdrage van deze bundel aan de Noord-Brabantse historiografie van de Tweede Wereldoorlog en is mogelijk een stimulans voor verder onderzoek in deze intrigerende materie.

Literatuur

Blanken, I.J., *Geschiedenis van Philips Electronics NV. Deel 4: Onder Duits beheer* (Baarn 1997).

Hendriksma, Martin, *Het geheim van Bols. Hoe de oorlog een familiebedrijf verscheurt* (Amsterdam 2024).

Klein, P.W., en Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam en Antwerpen 2003).

Klemann, Hein, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).

10 Meihuizen, *Farce*; idem, *Noodzakelijk kwaad*.

Inkijkexemplaar

Klemann, Hein, 'Brabant, oorlog en economie' in: Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., red., *Brabant, brug naar de vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen* (Oisterwijk 2019) 94-105.

Krimp-Schraven, Renske, *Tewerkgesteld. Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024).

Meihuizen, J.P., *Farce. De bestraffing van economische collaboratie, 1944-1951* (Amsterdam 1998).

Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).

Mellink, Geert-Jan, *Bouwen zonder scrupules. De Nederlandse bouwwereld 1940-1950* (Zwolle 2024).

Overy, R.J., 'Guns or Butter? Living Standards, Finance, and Labour in Germany, 1939–1942' in: idem, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994; online editie Oxford Academic, 3 oktober 2011) 258-314, op doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198202905.003.0010 (geraadpleegd 25 november 2024).

Snijders, Piet, 'Coolen vs. Van Doorne: een pikante dorpsrel' in: Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., red., *Brabant, brug naar de vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen* (Oisterwijk 2019) 64-65.

Inkijkexemplaar